

Hacı Firudin QURBANSOY

XII yüzillikdən başlayaraq, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatında tərcüməsi "Yerin göbəyi" olan ifadəyə rast gəlirik. "Şəkəme-Xak" (Torpağın qarmı), "Mərkəze-Zəmin" (Yerin mərkəzi), "Nafe-Xak" (Torpağın göbəyi), "Nafe-Ərz" (Yer kürəsinin göbəyi), "Nafe-Ələm" (Dünyanın göbəyi), "Nafe-Zəmin" (Yerin göbəyi) kimi adlandırılan "Yerin göbəyi" anlamı bir termin kimi müxtəlif zamanlarda çeşidli məkanları göstərmək üçün istifadə edilib. İndi bütün dirlərdə bu anlam məqbul sayılan müqəddəs məkanlardır.

Niyə Yer in Göbəyi? Həvas (okkult) elmlərinə görə, Göbək - yaradıcı və fiziki enerjinin mərkəzi, məhsuldar həyatın mənbəyidir. İnsanda olduğu kimi, bütün dünyada da göbək yaradılışla əlaqədardır. Bütün ulduzların ətrafında fırlandığını hesab edən avropalılar Qütb ulduzunu göyün göbəyi adlandırıblar. Afrika xalqlarının bir çoxu göbəyi qadın və doğuşla əlaqələndirirdi üçün, qız uşağı yeniyyətə yaşına çatanda göbəyinin ətrafında ayini rəslər döyürlər.

Qədim yunan fəlsəfəsinə zərdüştilikdən, İslam fəlsəfəsinə yunan elmindən gələn Makrokosm (böyük aləm), mikrokosm (kiçik aləm) anlayışı mövcuddur. Makrokosm - kainat, mikrokosm - insan qəbul edildiyindən, insanın doğum mərkəzi göbək olduğu üçün kainatda və Yer kürəsində də kosmik mərkəzlərin olduğu ideyası qədim fəlsəfədə qırmızı xətt kimi keçir.

Müxtəlif dini-əsatiri ənənələrdə kosmoloji anlamda Yer kürəsinin mifopoetik mərkəzi, ilahi əhəngdarlığını icra edən kainatın mənbəyi (niqablı, örtülü, sakral) mərkəzi mənasına gələn bu ifadənin qaynaqlarını araşdırarkən, öncə yunan mifologiyası ilə qarşılaşırıq. Yunan əsərinə görə, baş ilah Zevs dünyanın şərqi və qərbi tərəflərindən iki qartal uçurdu, onların qarşılaşdığı yerdə mərkəzi nöqtəni qeyd edib ora daş qoydu, oranı yunanca göbək mənasını verən "omfal" adlandırdı, Yer in göbəyi hesab etdi. Aralıq dənisi sahillərində omfal adlandırılan belə daşlara kifayət qədər çox rast gəlinərsə, onların ən mötəbəri Appolona həsr edilərək iki qızıl qartal heykəlcinə bənd olunaraq Delfiya məbəbindədir. Romalılar bu daş "aqadır" dedi.

Bir Allahın yaratdığı bəşər xalqların kosmogenez görüşlərinin bənzərliyi təəccüb doğurmamalıdır; İnk imperiyasının paytaxtı Qusqu, yaxud Qosqo adının tərcüməsi "Yerin göbəyi" mənasını verir. Paski adasındakı rapanuylar arasında cəhətləri göstərən dördkünc çıxıntılı böyük girdə daş olan ayin meydanlarını "Yerin göbəyi" anlamına gələn Te-Pito-te-henua adlandırırlar. Bu ad həm də oradakı adalardan birinə

verilib. Qədim çinlilər Sunşan dağında məxsusi məkana "Yerin göbəyi" mənasına gələn Taysan deyərək sakral ayinlər icra edirdilər.

IX yüzil ərəb tarixçisi, coğrafiyaşünası və səyyahı Əbül-Əbbas Əhməd bin Əbu Yəğub bin Cəfər Vəhib bin Vadih əl-Katib əl-Əbbasi əl-Yəğubi (ölümü hicri-qəməri 284, miladi 897-ci il) "Mucəmm əl-Büldan" (Cəmi ölkələr) adlı əsərini ərəbcə yazıb. Əsərdə müxtəlif coğrafi ərazilər haqqında məlumat verilməklə yanaşı, tarix və etnoqrafik qeydlər də edilib. Müəllif kitabında yazır ki, mən əsərimi Bağdad haqqında söyləməkdən ona görə başladım ki, İraq Yer in Göbəyidir.

Rəşid əd-Din Fəzl-ullah Həmədaninin (1247 - 1318) "Cəme-ət-təvərix" (Tarixlərin cəmi) çoxcildlik əsərində "Tarixə-Hində Sino Kəşmir" (Hind, Çin və Kəşmirin tarixi) hissəsində (Tehran, 1384, s.118) hindlilərin ilah saydığı Peyğəmbərlər, xüsusilə Şakmuni (Budda) haqqında söz açarkən yazır: "Şakmuni (sanskritcə: Şakyamuni) dedi, mənəndə nə istəyirsiz, soruşun, cavabını verməyə hazıram. Üstünə çoxsaylı çətin suallar yağdırdılar, cavablarını verdi. Ondan sonra Şakmuni Mahabədd (sanskritcə: Mahabodhi) adlı yerdə səfər etdi, buranı Yer in Göbəyi deyib orada qərar tutdu. Hər yə ki, ayağı dəydi, yer dəyişirdi, çöllüklə gedəndə yerdən ağaclar göyərirdi, Budfərkeş (sanskritcə: Bodhihrkşa) məkanı belə yarandı..."

Yerin Göbəyi haqqında işarə hindlilərin "Riqvedə" adlı dini-mənəvi kitabında keçir: "Bu məhrab Yer in kənar sərhədidir, bura qurbangahdır, Yaradılışın göbəyidir".

Yəhudilərin şəriət kitabı olan Talmud-da deyilir ki, dünyanın mərkəzində Fələstin, Fələstinin mərkəzində Qüds (Yerusalem), Qüdsün mərkəzində məbədd, məbədin mərkəzində müqəddəslər müqəddəsi (məhrab), məhrabın mərkəzində isə Əhd Sənduqu Səkinənin qənsərində bir daş yerləşir. Bu daş Allah-taala dənizə atanda dünya yarandı. Rusların XVIII-XIX yüzilliklərdə ruhaniyyətə dair yazılan bir çox kitablarındakı əqidəyə görə, Allah-taala bu daşla sonsuz Su Xaosunun dəliyini bağladı.

İndi Qüds şəhərində olan Məscidi-Əq-sada Yer in bünövrə daşı, yaxud Yer in göbəyi adlanan qaya yerləşir. Ənənəvi təəvvürlərə görə, Allah-taala bu qayanın üzərindən cəmi məxluqatı yaradıb. Qədim zamanlardan xaçpərəstlər Zəburdakı 73-cü məzmunun 12-ci sətirindəki "Allahım, əbədi hakimim Yer in mərkəzində xilas yaratdı" fikrinə görə, Qüdsü "Yerin göbəyi" adlandırır. Peyğəmbərlik müddəti miladdan öncə 593 - 571-ci illərdə olan Yezekelin kitabındakı (5:5) "Xudavənd Rəbb belə deyir: "Bu Yerusəlimdir. Mən onu millətlərin, ətrafında olan ölkələrin arasında yerləşdirdim" şəirində də həmin fikir keçir. Əslində isə Roma imperatoru Konstantinin anası müqəddəs çarixə Yelena kimi tanınan Flaviiya Yuliya Yelena Avqustanın (250-330) zamanından Yer in Göbəyini İsa Məsihin mağarası ilə üzbəüz giriş kimi göstərirdilər. Həmin zamanlar xaçpərəstlər rəmzi Yer in mərkəzi kimi buranı bütün bəşəriyyətin xilas yeri kimi tanıdırırlar.

Pravoslav ənənəsinə görə, Yer in Göbəyi İsa Məsihin tabutu məbədinin içində yerləşir. Onu dəqiq göstərmək üçün içində mərmərdən hazırlanmış üstü xaçlanmış şar olan böyük cam qoyurlar. Cam o qədər yüngüldür ki, turistlərin və zəvvarların oğurlamaları üçün onu zəncirləyirlər.

Azərbaycan alimi Mirzə Əsədullahbəy xan Əbdullahbəy xan oğlu Qalib Dəhləvi (1797 - 1869) "Bürhane-qate" adı ilə tanıyan, ancaq əsl adı "Qate-bürhan ya Dərləf-

şə-Gavəyan" (Şübhə edilməyən sübutlar, yaxud Gavolərin bayrağı) olan lüğətdə deyilir ki, "Yerin Göbəyi" - məczində məna Məkkəyi-Müəzzəmədir, ona görə ki, dünyanın hər yerindən müsəlmanlar üzrlərini Məkkəyə sarı çevirir.

Əfzəl əd-Din Bədil bin Əli Xaqani Şirvani (1120 - 1190) divanındakı XIII qəsidəsinin bir beytində buyurur:

نافه‌ی آهو شده است ناف زمین از صبا
عقد دو پیکر شده است پیکر باغ از هوا

(Nafe-yi-ahu şodast nafe-zəmin əz səba,
Əqdə do peykar şodast peykəri-bağ əz hava)

Tərcüməsi: Səhar külayi Yer in Göbəyi-ni ahunun müşkü (göbəyi) [kimi ətirli] etdi, İki gözəl bağın gözəlliyində hava ilə qovuşdu.

Müşkü olan Tibet ahusu "Moschus moschiferus" adlanır. Ancaq erkək ahularda müşk kisəsi olur. Üstü yunla örtülü bu kisəyə səhvən, ərəbcə göbək mənasını verən "nafa" deyirlər. Yer in Göbəyi bəradə söz salan şairlər, bir sıra hallarda qarşılaşdıraraq, ən gözəl təbii ətir olan müşkdən də danışılırlar.

Xaqaninin başqa bir beytində yenə Yer in Göbəyi ifadəsinə rast gəlirik:

دهلیز سراسر ناف فردوس
چون ناف زمین میان کعبه

(Dəhlizə-sar əst nafe-Firdovs,
Çün Nafe-Zəmin miyane-Kəbə)

Tərcüməsi: Dəhlizin başlanğıcıdır Cənnət bağının göbəyi, Çünki Yer in Göbəyi Kəbənin yanında dır.

Cənnət torpağının müşk və ənbərdən olması hədisinə dayaqlanan şair müşkünü, Kəbə örtüyünün və zəvvarların öpdüyü Həcər ül-əsvədin qara rəngini bir beytdə əhəngdar dilə gətirə bilib.

Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif Şeyx Nizami Gəncəvi (1141 - 1209) ilk irihəcmli əsəri "Məxzən ül-əsrar" (Sirlər xəzinəsi) dastanında "Tövhid və Münacat" bəhsində buyurur:

گر نه زیشت کرم‌ت زاده بود
ناف زمین از شکم افتاده بود

(Gər nə ze pəşt kəramətə zadə bud,
Nafe-Zəmin əz şəkəm oftaadə bud)

Tərcüməsi: Sənin kəramətin belindəndə doğulmasaydı,

Yer in Göbəyi qarından düşərdi.

Həmin dastandakı "Peyğəmbərin - Allah ona rəhmət eləsin və onu salamlasın! Məracı haqqında olan bəhsdə şair buyurur:

ناف شب آکنده ز مشک لبش
نعل مه افکنده سم مرکبش

(Nafe-şəb əkəndə ze məşke-ləbəş,
Nəle-məh əfkəndə sime-mərkəbəş)

Tərcüməsi: Gecənin göbəyi onun dodaqlarından müşklə doldu,

Onun atının dirnaqları aypara nallarını çıxarıb atdı.

Qara gecənin qara müşklə qarşılaşdıran şair "gecənin göbəyi" ifadəsini işlətməklə, məraci gecəsinin qeyri-adi, ətirli olmasını dilə gətirir.

Dastanın "Üçüncü sitayış" bəhsində Şeyx buyurur:

Y
E
R
İ
N

G
Ö
B
Ə
Y
İ

عالم تر دامن خشک از تو یافت
نافه زمین ناف مشک از تو یافت

(Aleme-tar daməni-xüşk az to yaft,
Nafe-zəmin nafeyi-moşk az to yaft.)

Tərcüməsi: Bu aləmin islanmış ətəyi
sənin sayəndə qurudu,

Yerin Göbəyi müşk göbəyini (ətrini)
səndə tapdı.

Son araşdırmalara görə, Şeyx Nizami Gəncəvi 1199-cu il martın sonlarından 1200-ci ilin aprelində bir ildən azca çox çəkmə Həcc ziyarəti səfərində olub. Həcc ziyarətində olarkən Şeyx, təxmin etmək olar ki, Qüds şəhərində "Yerin göbəyi" daşını görüb. Bu barədə Şeyx "İskəndərnamə" dastanının "Şərəfnamə" hissəsində (Dər meracə-Peyğəmbər Əkrəm) bəhsində buyurur:

سر نافه در بیت اقصی گشاد
ز ناف زمین سر به اقصی نهاد

(Səre nafəyi dər beyti-Əqsa gəşad,
Ze nafe-zəmin sər be Əqsa nəhad)

Tərcüməsi: Müşklə dolu göbəyi "Beyti-Əqsa"da açdı,

Yerin Göbəyindən "Əqsa"ya baş qoydu.
Peyğəmbərimizin meracı ilə əlaqədar
Qurani-Kərimin 17 Əl-İsra surəsinin birinci ayəsində buyurulur:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنْ

الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى

الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِّنْ

آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

(Subhanə əl-ləzii 'əsra bi'abdihi ləyləən
mina əl-Məscidi Əl-Hərami 'ilə əl-Məscidi
Əl-'Əqsa əl-innəhu Huvə Əs-Sami'u Əl-Bəsiru)

Məali: "Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim!

Bəzi ayələrimizi (qüdrətimizə dəlalət
edən qaribəlikləri və əcaiblikləri) göstər-
mək üçün bəndəsini (Peyğəmbər əleyhissə-
lamı) bir gecə (Məkkədəki) Məscid ül-Hə-
ramdan ətrafını mübarək etdiyimiz (bərəkət
verdiyimiz) Məscid ül-Əqsaya (Beyt ül-Mü-
qəddəsə) aparən Allah pak və müqəddəs-
dir. O, doğrudan da, (hər şeyi) Əşidəndir,
Görəndir!" (məal akademiklər Z.Bünyadov
və V.Məmmədəliyevindir).

Qurani-Kərimin ayəsini şərh və təfsir
edən dini mənbələrin verdiyi məlumata gö-
rə, Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) meracə
gəderkən Məkkədəki evindən Qüdsə, üz-
rində Məscidi-Əqsa salınacaq, o vaxt "Beyt
əl-Əqsa" adlandırılan qaya üzərinə gətiri-
lən Buraqla fəzaya qalxmışdı. Şeyx Ni-
zami ərəb dilində "əqsa" sözünün "ən yük-
sək" mənasından istifadə edərək, bu sözü
məqamında böyük ustalıqla işlədib.

Böyük şair və alim olan Əbu Muin əd-
Din Nasir bin Xosrov bin Haris Qubadiya-
ni əl-Mərvəzi Bəlx (1004 - 1088) 1045-ci
ildən başlayaraq yeddi il davam edən Həcc
ziyarəti zamanı vasvasıcasına qeydlərini

topladığı "Səfərnəmə" əsərində Məscidi-
Əqsadan danışarkən, Yerin Göbəyi barədə
söz salmır. Görünür, XI yüzillikdə bu arte-
faktı nümayiş üçün qoymayıblar.

Böyük Azərbaycan şairi Mövlənə Rükən
əDin Ohədi Marağayı (Əvhədi) (1274 -
1338) "Cami-Cəm" məsnəvisinin

ای به مهر تو آسمان در بند
یاد من کن چو میدهم سوگند

(Ey be mehre-To aseman dər bənd,
Yade-mən kon, çu midəham sovgənd)

Tərcüməsi: Ey mərhəmətilə göyləri
bənd edən,

Məni yadına sal ki, (Səni) and verirəm

- beytiylə başlayan Allah-taalaya andnamə-
sində deyir:

به دل کعبه و به ناف زمین
به کتاب و به جبرئیل امین

(Be dele- Kəbəvo be Nafe-Zəmin,
Be Ketabo be Cəbraili-Əmin)

Tərcüməsi: Kəbənin ürəyinə və Yerin
Göbəyinə

Kitaba və (Məhəmməd) Əminin Cəbra-
yılina (and olsun).

Göründüyü kimi, şeirdə Yerin Göbəyi
müqəddəsliklərlə bir sırada zikr olunur.

Orta yüzilliklərdə bir ildən az çəkmə-
yən Həcc ziyarətinin marşrutu mütləq mə-
nada eyni idi. Azərbaycan şairlərinin Yerin
Göbəyi barədə yazmalarının əsas səbəbi
Həcc ziyarəti zamanı Müqəddəs Hicaza
(Məkkə və Mədinə) getməzdən öncə Fə-
ləstində də olmaları, burada Beyt əl-Mü-
qəddəsi (Qüdsü) ziyarət etmələri, bu vaxt
Məscidi-Əqsada "Yerin Göbəyi"ni görmə-
ləridir.

"Yerin Göbəyi" abidəsi qardaş Türkiyə
Cümhuriyyətində də mövcuddur. Şanlıurfa
şəhər mərkəzinin qərbində 18 km məsafə-
də yerləşən Göbəktəbə adlandırılan yerdə
abidənin yaşını alman arxeoloqu Klaus
Schmidt 1994-cü ildə rəsmi olaraq 12000 il
təyin edib. Bura 120 əsr öncə dini sitayiş
yeri kimi fəaliyyət göstərmiş. Abidəni 1963-
cü ildə İstanbul və Çikaqo universitetlərin-
dəki arxeoloqların qazıyıb ortaya çıxarıb.
Göbəktəbə arxeoloji kompleksi 2018-ci il-
də YUNESKO-nun Dünya Mədəniyyət İr-
si siyahısına daxil edilib. Türkiyə Cümhu-
riyyəti Kültür Bakanlığının 2019 ili "Gö-
bəklitepe Yılı" adlandırdığı da diqqətəla-
yıqdır.

Şumer (Dəclə və Fərat sahillərində -
4000 il miladdan əvvəl), Misir (Nil çayı sa-
hilində - 3500 il miladdan əvvəl), Maya
(Cənubi Amerika - 2600 il miladdan əv-
vəl), Hind (Hind çayı sahilində - 2500 il milad-
dan əvvəl), Çin (Sarı çay sahilində - 1500 il
miladdan əvvəl) hələ ki bəşər tarixində
önəmli yer alan ən qədim sivilizasiyalar ki-
mi tanınır. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan-
nın tarixi coğrafiyasının çox yeri arxeoloq-
ların gəlişini hələ də gözləməkdədir. To-
vuz bölgəsindəki Neolit dövrünə aid tikili-
lərin bu yaxın illərdə aşkara çıxarılması qə-
dim dünya tarixi kitablarına düzəlişlər və
əlavə səhifələrin yazılmasını tələb edir.
Yerin göbəyi ilə əlaqədar artefaktın ölkə-
mizdə - Şirvanda, xüsusilə Abşeron yarım-
adasında da olmasına heç bir şübhəmiz
yoxdur.